

Медеубекұлы С.

**Көсемсөз және
шешенсөз: тамырластығы
мен даралықтары**

Бұл мақалада көсемсөз бен шешенсөздің атқаратын қызметтеріне орай өзектестігі мен айырмашылықтары және жанрлық жақындықтары мен алшақтықтары қарастырылады.

Түйін сөздер: ауызекі публицистика, шешендік өнер, бастапқы өнер.

Medeubekuly S.

**Oral journalism and about the
meaning of the oratory word**

By comparing the differences of oral journalism with oratory and oratorical art of the word, he shares the scientific method of their identity. Defines oral journalism as the original art of a nation.

Key words: oral journalism, public speaking a word, original art.

Медеубекұлы С.

**Устная публицистика:
о смысле ораторского слова**

Автор статьи, сопоставляя отличия устной публицистики от ораторского искусства и ораторского слова, определяет научным методом их своеобразие, а также трактует «шешенсоз» («устная публицистика») как самобытное искусство нации.

Ключевые слова: устная публицистика, ораторское искусство, самобытное искусство.

КӨСЕМСӨЗ ЖӘНЕ ШЕШЕНСӨЗ: ТАМЫРЛАСТЫҒЫ МЕН ДАРАЛЫҚТАРЫ

Тіршілік етудің айла-тәсілдерін ойлап табу қажеттілігі ақылдың да толыса түсуіне игі ықпалын жасады. Адамдардың бір-бірімен араласуы қоғамдық қатынастарды қалыптастырды. Адам санасы қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастар мен бұқаралық қатысымдар кезінде туған кедергілерден өту жолдарын табу арқылы үнемі даму үстінде болды. Бірлесе жүріп тіршілік ету аясы кеңейді, қауымдасу, одақтасу, отырықтану, қала орнату, мемлекет құру немесе тайпалар мен одақтардың қарым-қатынас жасау үрдістері алға жылжыған сайын ақыл-ой дамуының келесі сатысы жалпыға түсінікті мағына беретін таңбалар мен сызба белгілерді және жеке дыбыстарды айқындайтын қаріптерді ойлап тапты. Мысалы, «суретті жазулар», «көне руникалық таңбалар», «иероглифтер», «сына жазуы», «араб жазуы», «санскрит» жазуы, «егей жазуы», «вавилон жазуы», «латын жазуы» деген аттармен белгілі жазулар ақпарат тарату қажеттілігінен туған. Яғни ең әуелі ақпарат айту, ақпарат тарату, ақпарат қалдыру, ақпарат сақтау қажеттіліктері жазу мәдениетін қалыптастырды. Қаріптердің, әліпбилердің қалыптасуы да осы қажеттіліктен туған мәдениеттің озық үлгісі. Яғни бұқараға ақпарат тарату, сол арқылы көптің санасына қозғау салу, іске бастау, жұмылдыру мақсатынан туған ойды жазу арқылы жеткізу өнері де талай даму сатысынан өтті. Ондай өнерді Ахмет Байтұрсынов «көсемсөз» деп атады. **Көсемсөз деп – қоғамдағы күрделі мәселелерді мемлекеттік, ұлттық, бұқаралық, мүдде тұрғысынан қозғау әрі оларды шешу жолдарын түсіндіру және сол іске жұмылдыру үшін әлеуметке баспасөз арқылы жарияланған көркем де пәрменді әрі деректі һәм дәйекті сөзді айтамыз.** Біздің ұғымымыздағы «сөз» деген категория нені білдіреді? Біріншіден, Сөз – дыбыстардың немесе таңбалардың белгілі бір мағына беретін көркем жиынтығы. Екіншіден, Сөз – адам санасында қорытылған мағынаның сыртқа шыққан дыбыстық-бейнелік нұсқасы. «Бейнелік» дегеннің астарына сызу, жазу, бояу, ою, кескіндеу, мүсіндеу, қимылдау арқылы ақпарат тарату амалдары кіреді. Рас, сөз адамның ойлау қабілетінің арқасында мида қорытылады да тіл арқылы сыртқа шығады. Бір қызығы ғалымдардың зерттеуі бойынша (Ж. Годфруа. Что такое психология. Издательство «Мир», Том 1, 1992, стр. 366) санамызда жинақталған ойларды түгел жеткізуге тіл мүмкінді-

гі тым шектеулі екен. Басқаша айтқанда, санада оянған пікірді толық жеткізуге лексикалық қорымыз жетпей жатады екен. Әйтсе де сөз арқылы мидың әлемді тануына ықпал жасайды екенбіз.. Әр жаңа сөзді естігенде соның нақты мағынасын таппайынша мида тыным болмайды. Яғни, сөздің өзі мидың дамуына белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

Сонымен, замансөз (публицистика) әдебиеттің тегінен шыққан деген пікірге біржақты қарауға болмайды. Замансөздің табиғатын айқындау үшін атқарар қызметін негізгі танымдық тұғыр етіп алсақ, онда бұл қызметтің тамыры тереңде екен. Адам Ата-Хауа Ана жаралғалы айналасына ақпарат тарату және ақпарат алмасу қажеттілігін өтеу амалдары қимыл-қозғалыспен де, дыбыс берумен де, бейне сызумен де, айтумен де, жазумен де жүзеге асқан болатын. Олай болса, ондай қызметті атқаратын өнер – замансөз (публицистика) бес салаға бөлінеді: а) қимылсөз; ә) дыбыссөз; б) бейнесөз; ә) **шешенсөз**; б) көсемсөз.

Біз осылардың ішіндегі әу баста Ахмет Байтұрсынов өз анықтамасында бағыт сілтеп кеткен көсемсөз бен шешенсөзді салыстырып көру арқылы қоғамдық санаға қозғау салу өнерінің ұлттық түрлерінің өзіндік ерекшеліктерін екшеп көруге тырысамыз.

Алдымен көсемсөздің ерекшеліктеріне назар аударалық. Бұл туралы алғашқы пікірлерін алға тартқан ғалым Ахмет Байтұрсынұлынан басталық. Ол кісі көсемсөздің мынадай ерекшеліктерін атап кетеді:

- а) «жазумен айтылады»;
- ә) «әлеумет ісіне басшылық пікір жүргізеді»;
- б) әлеуметке керек іске мұрындық болады»;
- в) «қоғам істерін түзеу, жаңалау, өзгерту керек болған кезінде халықты соған... ұйытып, көбінің миына қондырып, көңіліне сіңіреді»;
- г) «күндегі мәселе жайын сөйлейді»;
- ғ) «кезіндегі ... газет-журнал жүзінде шығады» яғни жарық көреді;
- д) «әлеуметке басшылық есебінде айтылатын сөз болғандықтан, жұрт ісіне мәні зор...»
- е) «...басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді, теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады». (...Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы: «Жазушы», 1989. 224-б.). Ғалым пікірінен теріп алынған көсемсөзге қатысты осы сегіз үзікте жазба публицистиканың басты қызметінің негізгі ерекшеліктері баса айтылған. Көсемсөз қоғамдық сананы оятып қана қоймайды екен, оған *басшылық жасайды* екен. «Публицистиканың функциясы, – дейді Тауман Амандо-

сов, – қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер ету арқылы қоғамдық сана мен қоғамдық практикаға ықпал жасау. Сонымен қатар, публицистика адамға тек логикалық жағынан ғана емес, сезім жағынан да ықпал жасауға тиіс». (Амандосов Т. Публицистика – дәуір үні. Алматы: «Қазақстан» 1979, 18-бет). Мұндағы ойдан публицистика: а) қоғамдық санаға; ә) *қоғамдық тәжірибеге*; б) адамның ойлау жүйесіне; в) *адамның сезіміне* ықпал жасау қызметін атқарады екен. Әдебиеттанушылар былай дейді: «Көсем сөз – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы», (Әдебиеттану терминдерінің сөздігі/Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы, Ана тілі, 1996. – 245 б.) Рас, публицистика қоғамның күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін күрделі мәселелерді шешу жолдарын қозғайды. Бірақ, біздің ойымызша ол өмірге әдебиет пен журналистикадан бұрын келген. Өйткені, әдеби көркем шығармалар мен журналистика, яғни газет, журнал, радио, телевидение пайда болмай тұрып, қоғамдық мәселелерді сөз арқылы қозғау тәжірибесі өмірде болған. Екіншіден, замансөз, яғни публицистика – әдебиет пен журналистиканың өмірге келуіне бірден бір алғы шарт болған өнер. Мәселе өнердің қашаннан, қалай аталатынында емес, қызметінің қашан, қалай басталғанында. «Публикус» деп латындар атаған заманға дейін де адамзат бір-бірімен ақпарат алмасты, қоғамдық санаға қозғау салудың неше түрлі әдіс-тәсілдерін қолданды. Демек өнердің пайда болып, қалыптасу тарихының басын ат қойып, айдар таққан дәуірден іздеу қисынға келмес еді. Сол секілді біз де «әлеуметке дегенін істету үшін айтылатын сөз өнерінің» тарихын қазақ қоғамына «публицистика» деген сөздің енген кезінен бастасақ, ақылға қонбайды. Ұлтымыздың сөз өнерінің сан ғасырлық тарихын қолмен кесіп, келте қайырғанмен бірдей болады. Айтпағымыз, публицистика – әдебиетпен тамырлас, бірақ атқаратын қызметі мен оны жүзеге асыратын әдіс-тәсілдері де бөлек және соның қалыптасуына негіз болған сөз өнерінің бір түрі. «...публицистика баспасөз, радио, теледидар арқылы халықтың ойы мен пікірін және оның күнделікті еркін білдіреді», – дейді ғалым В. Ученлова. Бұл жерде халықтың еркі мен арман тілегін, мақсат-мүддесін газет, журнал, радио болмай тұрып та білдіру жолдары болғанын, оны замансөздің, яғни публицистиканың ауызша түрі атқарғанын ғалым келесі бір сөздерінде былай білдіреді: «Устная публицистика» или, иными словами, *зловонная политическая мысль* (астын сызған – біз)

обращенная к живому, непосредственному восприятию широкой аудитории, облакалась не только мастерством тщательно продуманных речей, но и мастерством импровизации фольклорных произведений...», немесе «истори, публицистики восходят к политическим насыщенным жанрам устной речевой культуры» (*«Публицистиканың бастау-бұлақтары ауызша сөйлеу мәдениетінің саяси толысқан жанрларынан басталады»*). (Ученова В. Публицистика и политика. Изд.-во полит.-ой лит.-ы, 1979, с.38, 9,41). Бұл ойлардан байқайтынымыз – ғалым ауызша публицистиканы *«дәл осы күнге қажетті саяси пікір»* деп түсіндіреді және көсемсөзді ауызша сөйлеу мәдениетінің *саяси жанрларынан* басталады дейді. Көсемсөздің бәрі бірдей саяси пікір білдіре бермейді, десек те ауызша сөйлеу мәдениетіндегі саяси жанрлар деп отырғанының жаны бар. Егер қазақ ауызша сөйлеу мәдениетін алсақ, ондай жанрларға дат, ант, ұран, аттан, толғау, шешендік тақпақтар мен толғамдар кірер еді. Ғалымның пікіріне сүйенсек көсемсөз (жазба публицистика) өз тамырын шешенсөзден (ауызша публицистикадан) алады екен. Мұндай пікірді басқа ғалымдар да айтқан: «... следует назвать еще один, немаловажный для лингвистического анализа оппозиции «устная – письменная речь», параметр: это генетическая первичность устной речи по отношению к письменной как в истории каждого языка, так и в языковом развитии каждого отдельного носителя языка» (...Бубнова Г.И., Гарбовский Н.К. Письменная и устная коммуникация. Синтаксис и просодия. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 5) Бұл екі саланың алғашқы айырмашылығы осыдан басталады. Тағы бірнеше пікірге ден қоялық. «Публицистика... өмірдің әлеуметтік, саяси-экономикалық, өндірістік, ғылыми және рухани, тағы басқа құбылыстарын, өмір фактілерін *байыптап, түсіндіріп береді*» (... ,128) Көсемсөз байыптап, түсіндіріп қана қоймайды, «сол туралы дұрыс ұғым қалыптастыруға ықпал жасайды» (Қожакеев Т. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Рауан, 1961. 127 б.). Көсемсөз дұрыс ұғым қалыптастыруға ықпал жасап қана қоймайды, «жұртшылықты белгілі бір оқиғаға, құбылысқа ерте, еліктіре біледі» (... Ыдырысов Т. Шеберлік бастауы. – Рауан, 1961. – 224 б.) Көсемсөз оқиғаға, құбылысқа ертіп, еліктіріп қана қоймайды, сол құбылысқа, оқиғаға байланысты туындаған мәселелерді шешудің жолын көрсетеді. «...оқырманға, көрерменге, тыңдаушыға дұрыс бағыт сілтейді» (Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: «Білім», 2004, 24-б.). Мұндай қыз-

меттерді публицистиканың ауызша түрі де атқарады. Бұл жерде көсемсөз бен шешенсөз бір арнада тоғысады. Әсте шешенсөз бен көсемсөз бірі біріне қосылмайды, жеке-дара, дербес өмір сүреді деуге болмайды. Мысалы, шешенсөз айтындарын хатқа түсіріп, таспаға жазып қайта халыққа ұсынуға болады, сол секілді көсемсөз жазындарын жаттап алып, ел алдында айтуға да болады. Драматургия, киносценарий, сахнаға лайықталып жазылған шешендік толғаулар мен тақпақтар немесе өлеңдер санада жатталып қалған соң қажетті жерде ауызша айтыла береді. Әсіресе, замансөздік сарында жазылған көсемсөздік шығармалар қоғамдық санаға қозғау салу кезінде шешенсөз туындысы ретінде жиі пайдаланылады. Ал, айырылысатын жері қызметінде емес, сол қызметті атқару тетіктері мен әдіс-тәсілдерінде.

Біріншіден, «көсемсөз» деген ұғым енді жалпы публицистиканың баламасы емес, тек жазба публицистиканың ғана баламасы ролін атқарады. Ендеше көсемсөз өз қызметін жазбаша мәтін арқылы атқарады екен, ол тек газет, журнал көмегімен жүзеге асады. Шешенсөз газет, журнал арқылы тарамайды. Айтушылар, жаршылар, хабаршылар, жыраулар, ақындар, шешендер, телерадиожурналистикада айташылар, айтамандар, айтармандар айтуымен жұртқа жетеді.

Екіншіден, көсемсөз оқырман үшін жазылады, ал шешенсөз тыңдаушы және тыңдарман-көрермен үшін айтылады.

Үшіншіден, көсемсөз туындысының дүниеге келуіне және мекен атына (адрес атына) жетуіне біршама уақыт керек:

- Жазушы-журналистің тақырып таңдау уақыты;
- тақырыпқа қажетті деректер мен мәліметтерді іздеу уақыты;
- табылған затындарды (материалдарды) идеяға қатысты іріктеу, сұрыптау, саралау уақыты;
- жазу уақыты;
- газет, журналдарға басылу уақыты;
- оқырман қолына жету уақыты;
- оқырманның оқу уақыты;
- жазылған пікірлерге байланысты ой қорыту уақыты;
- оқырманның жауап қату уақыты.

Шешенсөз айтынына дәл осындай уақыттың керегі жоқ. Ол тыңдаушысына бетпе-бет тұрып айтады және сол сәтінде жауабын алады. *Төртіншіден*, көсемсөздің дүниеге келуіне арнаулы құралдар керек (мыс.: қалам, қағаз, компьютер). Ал шешенсөздің дүниеге келуіне ондай құрал-сайманның қажеті жоқ.

Бесіншіден, көсемсөз жазыны дүниеге келерде жазушының қарсы алдына қауым қажет емес. Ол өзімен өзі жеке отырып шығармашылықпен айналысады. Ал шешен сөз айтушысының алдына алқаман (аудитория) керек. Онсыз шешенсөз айтыны айтылмайды. Яғни алқаман мен айтушының арасында жансезімдік (психологиялық) байланыс қажет.

Алтыншыдан, шешен сөз айтымы – «атылған оқ» кері қайтпайды. Ал көсемсөз жазынын белгілі бір уақыттан соң бірнеше рет қайталап оқуға болады.

Жетіншіден, шешен сөзгер айту сәтінде ойды әсерлі жеткізуге қажетті ым, ишара, үнрең (тон), ұнтыным (пауза), ұнырғақ (ритм), үнекпін (интонация), ұнажар (тембр) және сол сәттегі жағдайға байланысты ілкімділік, икемделік мүмкіндіктерін пайдаланады. Ал көсемсөзгер ондай мүмкіндіктерді пайдаланбайды. Оған оңаша кеністік пен еркін уақыт керек.

Сегізіншіден, шешенсөздің ойды жеткізуге қажетті негізгі затыны (материалы) – дыбыс болса, көсемсөздің басты затыны – әріп. Шешенсөз бен көсемсөзді қатар қойып салыстырғанда мына мәселе айқын көрінеді: әлеуметтік-тілдік фактор. Қазақ қоғамында жазба мәдениет кенжелеп тұрған заманда шешенсөз

қоғамдық қатынастарда басты роль атқарған. Ал жазба мәдениет жаппай белең алып, қоғамдық қатынастардың барлық саласында үстемдік құрған кейінгі заманда көсемсөз қоғамдық сананы қозғаудың басты тегершігі болды. Бірақ бұл шешенсөздің бұқаралық және мемлекеттік қарым-қатынастардағы ролін еш бәсеңдетпейді. Шешенсөздің халықаралық қатынастарда, мемлекетаралық байланыстарда шешуші мәнге ие болатындығын келіссөз айтылғанда, жүргізілгенде анық көреміз. Мемлекет басшылары әуелі өз ара ауызша келісім жүргізіп алады да сол келісімнің мазмұнын хатқа түсіріп, тасқа басып, қол қойып бекітіп қояды. Мемлекет басшылары халыққа жолдауларында, депутаттар, сенаторлар мәжіліс, сенат отырыстарында заң талқылау кезінде, әскер басшылары жауынгерлерге тапсырма бергенде, ұстаздар шәкірттеріне білім нәрін құйғанда, діни қызметкерлер тәләбаларына, жамағатқа дін жолын түсіндіргенде, ақын халықтың алдына шыққанда шешенсөздің мүмкіндіктерін пайдаланады. Бұл үдеріс мемлекет барда, сол мемлекетте өмір сүріп жатқан ұлт барда, ол ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан тілі барда, ол тілмен ауызша айту әдебі мен әдеті барда шешенсөз де көсемсөзбен қатар «әлеуметке дегенін істету» қызметін атқара береді.

Әдебиеттер

- 1 Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
- 2 Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер: оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2010. – 20 б.
- 3 Сонда. 23 б.
- 4 Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989, 263 б.
- 5 Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер: оқу-әдістемелік құрал. – Астана: «Фолиант», 2010. – 23 б.
- 6 Ахметов З. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы, 2006.
- 7 Сыздық Рәбиға. Қазақ тілінің анықтағышы. – Алматы: Елорда, 2000.
- 8 Адамбаев Б. Шешендік өнер сипаты. Кіт.: Фольклор шындығы. Алматы: «Ғылым». 1990, 130-131 б.
- 9 Сонда. 131 б.
- 10 Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері: монография. – Астана: Күлтегін, 2002. 11-13 б.
- 11 Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. – М., 1993. – С.39.
- 12 Дж.В. Дрэпер. История умственного развития Европы. – Киев-Харьков, 1996. – С. 8.

References

- 1 Ahmet Bajtursynov. Shygarmalary. – Almaty: «Zhazushy», 1989.
- 2 Kalimukasheva B. Sojleu madenieti zhane sheshendik oner: oqu-adistemelik kural. – Astana: «Foliant», 2010. 20 b.
- 3 Sonda. 23 b.
- 4 Ahmet Bajtursynov. Shygarmalary. – Almaty: «Zhazushy», 1989, 263 b.
- 5 Kalimukasheva B. Sojleu madenieti zhane sheshendik oner: oqu-adistemelik kural. – Astana: «Foliant», 2010. 23 b.
- 6 Ahmetov Z. Adebiettanu. Terminder sozdigi. – Almaty, 2006.
- 7 Syzdyk Rabiga. Kazak tiliniń anyqtagyshy. Almaty: Elorda, 2000.
- 8 Adambaev B. Sheshendik oner sipaty. Kit.: Fol'klor shyndygy. Almaty: «Gylym». 1990, 130-131 b.
- 9 Sonda. 131 b.
- 10 Sejdimbek A. Kazaktyn kuj oneri: monografija. – Astana: Kultegin, 2002. 11-13 b.
- 11 Gumilev L.N. Ritmy Evrazii. – M., 1993. – S.39.